

**RUSİYADA VƏ QAFQAZDA YAŞAYAN TÜRK
XALQLARININ KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ
(UYĞURLAR, NOGAYLAR, KRİM TATARLARI,
QAQAUZLAR, BALKARLAR, KUMIXLAR,
QARAÇAYLILAR)**

Pərviş KAZIMI

Tarix üzrə fəlsəfə doktora

PKazimi@mail.ru

Tarixə baxdıgımız zaman dağınıq haldakı türk boylarının çoxluqla federasiya şəklində birləşdiklərini, bu federasiyanı quran "Xan"lardan və ya "Bey"lərdən birinin də bu federasiyanın başına keçərək öz boy adını və ya öz adını bu birləşin hamısına xalq adı olaraq qəbul etdiyini görürük. Bir müddət sonra bu təşkilatlanma şəklil qurulduğu zamankı qədar ani bir şəkildə dağılır və boyların hər biri təkrar müstəqil olur. Aradan müəyyən zaman keçdikdən sonra bu müstəqil və dağınıq haldakı boylar bir başqa boyun tərkibində yeni bir xalq adı ilə, yeni bir təşkilatlanma daxilində təkrar birləşirlər.

Açar sözlər: Türk xalqlarının kitab mədəniyyəti, kitabxana mədəniyyəti, Qaqauzlar, Uyğurlar, Qaraçaylılar, Balkarlar, Naqaylar, Kumiklar.

Bəzən bu yeni birləşmədə əvvəlki birlikdəki boyların hamısı yer almır. Onların yerinə başqa yeni boylar keçir. Ancaq bu vəziyyət beləcə sona çatmır. Eyni birlik nə qədər böyük olursa olsun yenə dağıla bilər və təkrar başqa bir xalq adı ilə meydana çıxma bilər. (4, s.14).

Böyük mədəniyyətlərin təməlinə yazı durduğuna görə türklər bu nöqteyi-nəzərdən olduqca şanslıdır. Türklər dünyada yazısını, yəni özlərinə aid bir əlifbası olan öndər topluslardan biridir. Bu gün məqsədlil olaraq Orxon və ya Yenisey əlifbası deyər adlandırılan bu yazı sisteminin zaman-zaman başqa xalqlardan türklərə keçdiyinə dair iddialar varsa da, hələ ki bu vəziyyət elmi sübut edilməmişdir. Mövzuya dair olduğuna görə bunu da qeyd edək ki, əlifbanın "runik" deyər adlandırılması qədim skandinav yazılarının münasibətindən qaynaqlanmaqdadır ki, "runik" sözü skandinavca "sirr, esrar" mənasını verir. Kök Türk (Türk Bil) Əlifbası şəklində də adlandırılan milli türk yazısı türkcədəki bütün səsli göstərməsi baxımından son dərəcə maraqlıdır. Bu hərflər türkcənin səs uyumuna görə hazırlanmışdır deyər mütəxəssislər daha inandırıcıdır. Onlar bu əlifba vasitəsi ilə oxumağı,

yazmağı öyrəndikləri kimi, millətlərarası anlaşmalarda da bu yazıdan istifadə edir və Asiyanın müxtəlif xalqları da bundan yararlanırdılar.

Uyğur türkləri Soq mənaslı olduğu söylənilən bir əlifbanı yaratdılar və özlərindən kənardakı bir sıra topluların da istifadə etməsinə vasitəçi oldular. Moğollar uyğurları məğlubiyətə uğratdıqdan sonra onların güclü mədəniyyətlərinə tabe oldular və uyğur yazısından istifadə etməyə başladılar. Nəhayət, uyğur katibləri və dövlət işçiləri bütün sivil idarələri əllərinə keçirdilər. Çingiz xanın nəvələrinin dövründə Mavərrənnəh, Xorasən və İraqdakı dəftərxana məmurlarının çoxu uyğurlar idi. Bu gün mögöl millətinin əlifbası hələ də milli uyğur türk yazısıdır.

Uyğurların kitabları kağız üzünə ya əl ilə yazılır ya da basılırdı. Bu, Çin kağızından fərqli idi. Uyğurların özlərinin kağız emal üsulunun olması da bir həqiqətdir. IX və X əsrlərdə çinlilərin blok basqı üsulu ilə çoxaltma texnologiyasından fərqli olan bir basqı sənəti tətbiq olunurdu. Sərt ağacdan tərkək hərəkətli uyğur hərfləri ilə kitab basmağı ilk olaraq həyatə keçirmişlər. Türkiyədəki müxtəlif qazıntılar nəticəsində torbalar içində belə hərflər tapılmışdır ki, bu da fikrimizi sübut edir. Uyğur türklərinin bu şəkildə kağız və mətbəə üsullarında yenilikləri insan cəmiyyətinin inkişafına xidmət etmişdir. Elmi biliklərin yayılmasında son dərəcə önəmli bir yerə sahib olan türklər xüsusi araşdırmaların aparılmasını tələb edir. Türk köçlərinin xüsusilə qərbə doğru olması və burada məcburən fərqli siyasi quruluşların və mədəniyyətlərin mövcudluğu yeni türk mədəni çevrələrinin də ortaya çıxmasına səbəb olurdu.

Keçmişdə və günümüzdə türklərin yaşadığı coğrafiyaya baxdıqımızda Şərqi-Qərb və ya İslam-Xristian, İslam-Buddizm, İslam-İnduizm mədəniyyətlərinin kəsişmə nöqtəsində olduqlarını görürük. Bu səbəbdən də türklər fərqli mədəniyyətlər arasında körpü vəzifəsinə yerinə yetirmişdir. Başqa sözlə desək, hər iki qarşılıqlı mədəniyyətlərin inkişaf etməsində önəmli dərəcədə türk təsiri mövcuddur. Mədəni insan cəmiyyətinin ümumi inkişafında bütün bunları görməmək mümkün deyil.

Uyğurlar qədim mədəni türk ellərindən biri sayılırlar. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, onlar Asiya hunlarının övladlarıdır. Bir uyğur əfsanəsinə görə, türklərin Böyük ataları Hun imperatorunun qızı ilə bir qurdu evlənməsindən doğulmuşdur.

Uyğurlar V əsrin ortalarında Selenqa çayı ətrafında bir böyük şəkildə yaşayıb, bəylərinə Erkin deyirlərmiş. Uyğur kolması müttəfiq, aqraba və bir də şahin sürəti ilə dolanan, hücum edən mənasını verir.

Qırğızlar 840-cı ildə uyğurları paytaxtı Ordubalika hücum edib oranı ələ keçirirlər. Bu əsnada uyğurlar dəstə-dəstə qarluqlar ölkəsinə, Çin sərhədinə və iç Asiyaya mühacirət etdilər (5, s.22-23)

Uyğurlar sayına görə türkiyə türkləri, Azərbaycan, özbək, qazax və tatarlardan sonra altıncı türk xalqıdır. Uyğur xalqının əsas hissəsi Çin Xalq Respublikasında yaşayır. BMT-nin 1991-ci il statistik məlumatına görə, Çində 9 milyondan, Əfqanıstanda 2 milyondan çox uyğur yaşayır. 1989-cu il əhalinin siyahıya alınmasına əsasən, Qazaxıstan və Qırğızıstan respublikalarında 262.129 nəfər uyğur yaşayır.

XIV əsrdən başlayaraq uyğurların soyadı tədricən unudulmuş, onların ümumi adı olmamış və onlar özlərini yaşadıkları yerin adı ilə adlandırmışlar. Məsələn: Ağsuda yaşayanlar ağsulıq, Kaşğarda yaşayanlar kaşğarlıq və s.

Kaşğar əyaləti mançurlar tərəfindən işğal edildikdən sonra burada yaşayan uyğurlar tarançı, yəni əhəmiyyətli adlandırılmağa başlayır. 1881-1883-cü illərdə Rusiyanın Cetusı (Qazaxıstanın cənubu) əyalətinə köçən uyğurlar da tarançı adlanır. Bundan başqa, 1917-ci ilə qədərki rus dilində yazılmış elmi ədəbiyyatda uyğurlar sət, Şorqi Türküstan tatarları da adlandırılmışlar. Uyğurlar adı sovet uyğurlarının 1921-ci ildə Daşkənddə keçirilmiş qurultayında qəbul edilmişdir və beləliklə, XIV əsrə qədər mövcud olmuş qədim etnonim bərpa edilmişdir. Uyğur Muxtar Rayonunda (Çin) yaşayan uyğurlar sonralar, tədricən öz soyadlarını bərpa etmişlər və hal-hazırda bu ad bütün uyğurlar tərəfindən qəbul edilmişdir. (9, s.3-4)

Uyğur yazısının tarixi eranın əvvəllərinə gedib çıxır. Onlar əvvəllər Orxon-Yenisey əlifbasından istifadə etmiş, sonra soğd əlifbası əsasında qədim uyğur əlifbası yaratmışlar. Qədim uyğurlar hər iki əlifba ilə bir hissəsi orijinal, bir hissəsi hind, Çin, toxar dillərindən tərcümə edilmiş zəngin ədəbiyyat yaratmışlar. Uyğur dilində yazılmış bədii əsərlərin tarixi bizim eranın IV-V əsrlərinə aid edilir. (9, s.79)

Türklərdə ilk kitabxanalarnın quruluşuna dair məlumatlara Orta Asiyada Uyğur Türkləri tarixində rast gəlinir. Tanınmış Moğol tarixi tədqiqatçısı Marujo d'Ohsonn bir çinli səyyahdan eşitdiklərinə əsasən uyğur məmləkətlərində xalqın istifadəsi üçün açılmış ümumi kitabxanalarnın olduğunu bildirmişdir. Bu kitabxanada mövcud olan 30.000-ə yaxın əlyazma əsəri Qaraxoca və Turlan qəzıntularında qəriblərin əlinə keçmişdir. Türk və Şorqi Türküstan tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti olan bu tapıntıları qərib tarixçilərdən ilk dəfə Sir Aurel Stein görmüşdür. Uyğurlara aid bu kitabxana So-Ço çayının şərqində Tun-Huang vadisindəki Bin Buda mağaralarında bir rahib tərəfindən tapılmışdır. Ancaq bu kitabxana ilk tapıldığı vaxtda buradakı kitablara əl vurmaq mümkün olmamışdır. Çinki kitabların tapıldığı Bin Buda mağarası ətrafda yaşayan əhaliyə görə müqəddəs hesab olunurdu. Ancaq Steinin gözəl sözləri, inandırıcı dəlilləri və çinli rəhbərlərin köməyi ilə xəzinəyə girmək mümkün olmuşdur. Xəzinə Steinin təxmininə görə, 1000 il gizli qalmışdır. Bu kitab xəzinəsinin qapıları da düşmənlə təvəzüzünə qarşı

freskalar ilə örtülmüşdür. Əsərlər burada çox uzun müddət qalmış olmalarına baxmayaraq xarab olmadan günümüzdə qədr gəlib çıxıb bilmişlər. Stein bu əsərləri gördükdən sonra Çin dilinə aid əsərlər xaric digərlərini mağaradan çıxardaraq tədqiq etmiş və 24 sandıq tutumunda əl-yazma tomanı və rəsm sənətinə aid əsərləri Londondakı evinə göndərmişdir. (15) Qədim uyğur ədəbiyyatı nümunələri, heç şübhəsiz, qədim uyğurların bədii təfəkkürünün məhsuludur. Lakin heç bir xalq boşluqda yaşayıb inkişaf etmir, onu zəhət edən xalqlarla daim siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni təmasda olur. Bu baxımdan qədim uyğurlar istisna təşkil etmir. Buna görə də qədim uyğur mədəniyyətinin inkişafında uyğurların qonşuları Çin, hind və İran xalqlarının da payı olmuşdu. Eyni zamanda qədim uyğurlar da onunla təmasda olan xalqların mədəniyyətinə təsir göstərmişlər.

Qədim uyğur ədəbiyyatının mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, bu ədəbiyyat dörd dinin (Mani-manixey, Burhan-buddizm, Xaçpərəst-xristian, İslam-müsləman) mühitində yaradılmış və mühit ədəbi əsərlərə öz təsirini göstərmişdir. Tədqiqatçıların fikrinə, uyğur ədəbiyyatının əqdim nümunəsi bizim eranın V əsridə yazılmış "Xuastanifit" poemasıdır.

Tarix biza VII-XI əsrlərdə yaşamış uyğur şairlərindən Aprn Çor Tigin, Kül Tarkan, Sıngu Şeli Tuđun, Ki Ki, Biratya Şiri, Asıg Tutun, Kalım Keysi, Çuçu, Siliğ Tigin, Küncük İduk Kut, Kamala Ananta Şiri, Yusif Xas Hacib (Yusif Balasağunlu) kimi şairlərin adlarını və əsərlərini çadırmişdir.

İslam şərqindən fərqli olaraq, qədim uyğur ədəbiyyatında nəsr də kifayət qədər inkişaf etmişdi. Nəsr əsərlərinin bir qismi Çin, hind və Toxar dillərindən tərcümələr idi. Onların bir qismi dini səciyyə daşısa da, bir qismi dünyəvi məzmunla malik əsərlər idi. Burada nəsrə yazılmış alleqorik əsərlər də təsadüf edilir. Qədim uyğur dilində istər nəzmlə, istərsə də nəsrə yazılmış əsərlər yüksək bədii dəyərə malikdir.

Qədim uyğur dilində yazılmış "Maytınsimit" əsəri (əslində bu orijinal əsər deyil, hind dilindən Toxar dilinə, Toxar dilindən qədim uyğur dilinə edilən tərcümədir. Lakin əsər çox sərbəst tərcümə edilmiş, tərcümədən çox orijinal əsəri xatırladır) türk dünyasının ilk dram əsəri hesab edilə bilər. Düzdür, ona sözün tam mənasında dram əsəri demək olmaz, lakin əsərdə bir çox səhnələrin olması ona ibtidai dram əsəri kimi baxmağa əsas verir (9, s.80).

Uyğur ədəbiyyatının tədqiqatçıları VIII yüzillikdən başlayaraq yaranan dini mətnləri də ədəbi nümunələr kimi öyrəniric. Bunlar əsasən dua mətnləri olub ilk poetik nümunələr hesab edilə bilər. (13, s.49)

XVII əsrdən başlayaraq yeni uyğur ədəbi dili formalaşmağa başlayır. Bu ədəbi dil orta uyğur dilinin bir sıra xüsusiyyətlərini qoruyub saxlasa da, ümumxalq danışığı dilinə xeyli yaxınlaşır. Uyğur dilindəki bu demokratikləşmə prosesi XVII-XIX əsrlərin şair və yazıçılarından Hirkiti,

Novbati, Zəlili, Abdurehim Nizari, Molla Şakir, Molla Bilal və başqalarının əsərlərində təcəssüm etmişdir. XVII-XIX əsrlərdə Xotanda yaşamış şairə Sarıxanın şeirləri xalq arasında geniş yayılmışdır. Onun şeirlərinin bir qismi indi də uyğurlar tərəfindən mahını kimi oxunur. XIX əsrdə yaşamış Molla Musanın "Tarix-i Eminiyə" əsəri memuar tarixi janrında yazılmışdır. XIX əsrin görkəmli şairi Molla Bilalın şeirləri xalq yaradıcılığı ilə sıx bağlı idi. (9,s.80).

Şair Mühəmməd Sadiq Kaşqarlı "Zübdətül-məsail", "Təzkireyi-əshabi-Kəhf" adlı tarixi əsərləri yazır və ərəb tarixçisi Təbəriinin əsərini uyğur türkçəsinə tərcümə edir. 1830-cu ildə Molla Xocamniyaz Mühəmmətniyaz Kaşqarlı Fəxrəddin Əttar Nişapurilunun "Təzkireyi-övlia" əsərinin özünü kəçürüb fəxaldır. Mühəmməd Abduləli Kaşqarlı "Təzkireyi-Mevlana Fəxalə imam Zeynalabidin Kağıracı", İsmayıl bəy Binişan "Pəndnamə" adlı təsəvvüfə aid on min misralıq didaktik fəlsəfi əsərini və "Təzere-i Buğrəxan" dastanını yazırlar. Qafur Kaşqarlı Mirzə Heydərin "Tarixi-raşidini" əsərini tərcümə edir. (13,s.50).

XIX yüzilliyin əvvəllərində yeni istiqamətdə formalaşan ədəbiyyatın aparıcı şəxsiyyətləri Abdurehim Nizari, Turduş Axun Qoribi, Noruz Axun Ziyai, Bilal Nazım, Sadır Pəlvən, Molla Şakir, Seyid Mühəmməd Kaşi və başqaları olmuşdur. Bunlardan Abdurehim Nizari, Turduş Axun Qoribi, Noruz Axun Ziyainin dünyagörüşləri, yazı üsulları yaxın olduğu üçün onların əsərlərindən bəziləri XIX yüzilliyin birinci yarısında, yəni 1841-1842-ci illərdə "Ödiblər hekayəsi" adı altında toplanaraq əlyazma şəklində xalq arasında sürətlə yayılmışdır. 30 min misradan çox olan bu kitaba bir çox dastanlar, qəzəllər və müxəmməslər daxil olmuşdu.

Başqa bir əlyazma kitabı Abdurehim Nizarinin (1776-1849) "Fərhad ilə Şirin", "Leyli və Məcnun", "Məhsun ilə Gülnisə", "Rəbiyə ilə Seyiddin" lirik dastan-poemaları, "Çahar dərviş" kimi didaktik dastan-poemaları, Əlişir Nəvainin qəzəllərinə yazdığı təxmislər daxildir. Həmin dövrdə Mir Həsən Saburu, İsmayıl bəy Binişan kimi şairlər ciddi bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşlar.

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarlar tərcüməyə də diqqət artırmışdılar. Kaşqarlı Mühəmmətniyaz və Qafur tarixçi Mirzə Heydərin farsca yazılmış "Tarixi-Rəşidi" əsərinin bir hissəsini. Şah Mühəmməd bin Nizami Əbulqasım Firdovsinin "Şahnamə"sini tərcümə etmişdir.

1899-cu ildə "Matbaayi-xurşid", 1910-cu ildə Kaşqarda Yenihisarlı Nurhacının "Matbaayi-nur" adlı bir litografiya açması, 1905-ci ildə yəni Kaşqarda "Şivit" mətbəəsinin, 1920-ci ildə Qulca Kürədə bir litografiyanın qurulması kitab və qəzet nəşrinə tökan verir. "Şivit" mətbəəsində "Sultan Saltuk Boğrəxan" və "Dünya coğrafiyası" adlı kitablar çap olunur.

1936-cı ildə İsa Yusif Alptakinin rəhbərliyi ilə qurulmuş olan Altay nəşriyyatında işıq üzü görən kitabları uyğur ədəbiyyatının ən qiymətli əsərlərindən sayırlar. Bu nəşriyyatda Masud Sabri Beykozun çap etdiyi kitablar xüsusilə seçilir. Çünki bu kitabların dili ortaq türkçəyə yaxınlaşdı.

Qoribə təleyi olan Abdulxaliq Uyğur (09.02.1906, Turpan-13.03.1933, Turpan) mətbuatın, nəşriyyatların geniş yayıldığı bir dövrdə yaşasa da, şeirləri sağlğına çap olunmamış, yaddaşlarda yaşayaraq günümüzədək gəlib çatmışdır. Yaddaşlardan toplanmış şeirləri 1988-ci ildə ayrıca kitab kimi çap olunmuşdu. Prof. Dr. Alimcan İnaiyat tərəfindən hazırlanmış olan Abdulxaliq Uyğur "Şeirləri" adlı əsər 2008-ci ildə Türk Dil Kurumu tərəfindən yayınlanmış və şairin indiyə qədər məlum olan şeirləri uyğur və Türkiyə türkçəsində bir yere toplanaraq çap olunmuşdu.

Armıya Ali Sayram Nimsəhit (1906-22.08.1972). 1906-cı ildə anadan olan Armıya Nimsəhit yaradıcılığa klassik şeir ənanəsini davam etdirməklə başlamışdır. Şairin "Vatan muhəbbəti", "Yürək sözü" adlı şeir kitabları və "Fərhad ilə Şirin" adlı dastanı vardır. 1913-ci ildə Kaşqarda doğulmuş "Qara günler", "Rəbiyə ilə Seyiddin" adında pyesaların və "Zafar xatirəsi", "Tan faciəsi", "Ladək yolunda karvan", "Tuzimas çiçəklər" kimi kitabların müəllifi Ahmed Ziyati (1913-1989) klassik uyğur şeir ənanəsini yaşatmaqla onu yeniləşdirməyə çalışan şairlərdəndir. (13,s.60)

Müasir uyğur ədəbiyyatının beşiyi başında şair Ənvər Nasiri (1914-1945) durmuş, eləcə də müasir uyğur ədəbiyyatının inkişafında şair, dramaturq, felyetonçu Lutpulla Mütəllip (1922-1945) görkəmli rol oynamışdır. (9,s.81)

Millətin azad və xoşbəxt görmək arzusu ilə yaşayan və bir yolda həyatını qurban verən ədiblərdən biri də Lutpulla Həzım Axun oğlu Mütəllipdir. Kiçik yaşlarından fitri istedadı ilə ətrafındakıların diqqətini cəlb edən, ilk təhsilini evdə atasından olan Lutpullahı Qulca şəhərindəki tatar ibtidai məktəbinə oxumağa göndərirlər. Yeniyetməlik və gənclik illərində yazdığı üsyankar şeirlərinə görə onu "od yürəkli şair" adlandırırlar.

İstedadlı şair, publisist və dramaturq L.Mütəllip 1942-ci ildə, yəni 20 yaşında yazdığı, eləcə həmin il də səhnələşdirilən "Gərçək modən" pyesi Çin valisi Şenq Şi-Şey tərəfindən qadagan edilmiş və ona qarşı təqiblər başlanmışdır.

Çin Milli Partiyasının hakimiyyətə gəlməsi Şincanda Lutpulla Mütəllip və onun kimi milli əhval-ruhiyyəli, yenilik tərəfdarı vətənsəvərli vəziyyətini ağırlaşdırır. Bir çox kitablar yığışdırılır, inqilabi ruhlu, vətənsəvər kitablar çap edən nəşriyyatlar bağlanılır. 1945-ci ildə İli, Altay və Tarbaqatay bölgələrində yaşayan uyğurların Çin hökumətinə qarşı başladığı etiraz horokəti tarixə "Üç vilayət inqilabı" kimi daxil oldu. "Üç vilayət inqilabı" təşkilatının liderlərinin Aksu şəhərinə göndərdiyi nümayəndələrlə görüşən,

onların istəklərini öyrənən L.Mütəllib onlarla birgə bölgədə hakimiyyəti devirmək uğrunda mübarizə aparacağıni vəd edir. Bundan sonra böyük bir eşq və ilhamla "Uçkunlar İttipakı" (Qığılçılar İttifaqı) təşkilatını qurur. Tam adı "Şərqi Türkistan Uçkunlar İttipakı" (Şərqi Türkistan Qığılçılar İttifaqı) olan təşkilatla millətini səvən Nimsəhit, Bilal Əzizi, Muniridin Hoca, Abdulla Əvutop, Yusupcan kimi vətənpərvər daxil olur. Təşkilatın çağırışı "Biz cümə namazığa teret elip koyduq. Cümə namazını silər bilən bilə okumakçımız" ("Biz cümə namazını qılmaq üçün əbdəst aldığımız. Cümə namazını sizlərlə bərabər qılmaq istəyirik) olur.

Qafqaz arealında məskunlaşan və bu coğrafiyada uzun müddət dominant xalq sayılan kumukların mənşəyi haqqında çox az məlumatlar var. Bəzi alimlər kumukların çoxdan bəri Xəzər dənizi kənarında yaşayan "kam" və "kamak" adı altında Bitələmeyusa məlum olduğunu hesab edirlər. Klaprot "Qafqaza səyahət" ("Reise in den Kaukasus") adı ilə yazdığı əsərində kumukların xəzərlərin nəvələri olduğunu iddia edir.

İslamın təsiri ilə başqa xalqlarda olduğu kimi kumuklar arasında da get-gedə ərəb yazısı yayılmış və XV-XVIII əsrlərdə ərəb yazısı əsasında yerli dillərin səs sistemina uyğunlaşdırılmış ümumi Dağıstan yazısı formalaşdırılmışdır ("Əcəm" yazısı). Kumuk türkcəsi ilə çap olunmuş ərəbyazılı ilk kitablar XIX əsrin sonuna təsadüf edir. 1928-ci ildə Latin, 1938-ci ildən isə Rus-kiril əlifbasına keçilmişdir ki, bu baxımdan kumukların taleyi sovet məkanında yaşayan çox sayda türk xalqlarının taleyi ilə eyni olmuşdu.

Kumuk türkcəsi XVII əsrdən XX əsrdək Şimal-Şərqi Qafqazdakı xalqlar arasında ortaqlaşma dili olaraq istifadə edilmiş, rus çarları və digər rus məmurları ilə olan yazışmalarda rəsmi dil olmuş, Vladıqafqaz, Stavropol, Mazdok, Temir-Han-Şura və başqa yerlərdəki məktəblərdə tədris olunmuşdu. Avar, Dargin, Lak və rus köndülərindən Kumuk ailələrinə Kumuk dili öyrənmələri üçün 2-3 illiyə 8-10 yaşında uşaqlar göndərilmiş.

Kumuk xalqı çox dəyərli bir folklor xəzinəsi yaratmışdı. Qəhrəmanlıq dastanlarından misal götürmək olar: "Gılqəmçisi" dastanına bənzəyən və çox qədim "Minküllü" cırı(yır), Nart dastanlarının abidəsi sayılan "Kartkocak və Maksunan", ölümlə mələyi Əzrailə savaşan qəhrəman haqqındakı "Cavatabiy" in yırı və s. tarixi qəhrəmanlıq yırları (dastanları) arasında "Ayqazi", "Abdulla", "Eldarış" dastanları XIX əsrdə dəərbəylərə, istisnaçılara qarşı vuruşan qaçaqlara ithaf edilmiş dastanların ən geniş yayılmışlarıdır. Azadlıqsevər kazaklara (mühaflizlərə) ithaf edilmiş dastanların nəzərə çaracaq dərəcədə çoxdur. (3,s.16).

Kumuk ədəbiyyatı ümumi türk ədəbiyyatı fonunda Osmanlı və Azərbaycan ədəbiyyatına nisbətən az, fəqət qaraçay, balkar və noqay ədəbiyyatına görə daha çox inkişaf etmişdi. Çünki keçən əsrin sonlarına doğru artıq kumuklar içərisindən öz şivələrində yazı yazma biləcək adamlar

yetişmiş və bunlar zamanımıza qədər kumuk dilində bir kitabxana meydana gətirəcək qədər ədəbiyyat yaratmışlar. (7,s.19).

Kakaşuralı (Atlıboyunlu) Abdurrahman, Mahammad-Əfəndi Osmanov, Dövlət-Mirzə Şihaliyev, Endreyli İdris Əfəndi, Yaxsaylı Yusif Kadi və başqaları XIX əsrdə kumuk ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərmişlər. (3,s.196).

Kumukların tarixləri haqqında olduğu kimi dilləri haqqında da materiallar çox azdır. İndiyə kimi kumuk dilində ilk dəfə nəşr olunan parçalar 1883-cü ildə o vaxtki Peterburq Şərqi Fəkültəsinin kumuk dili müəllimi və şairlərindən Yaxsaylı Mahammad Şafiq adında bir şəxsin təşəbbüsü ilə 174 səhifədən ibarət kumuk və noqay parçalarını bir məcmuə şəklində Akademiyə mətbəəsində nəşr etdirmişdir.

Bundan başqa, bəzi parçalarda "Qafqaz ölkə və xalqlarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi" ("Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа") adı ilə 1881-1893, 1894-cü illərdə nəşr olunan məcmuələrin üçüncü şöbəsində kumuk mətnləri "Кумыкские тексты" adı ilə Kostek məktəbi müdiri M.Afanasyev tərəfindən qeyd olunan tekstlər dərc olunduğu kimi yenə eyni adam tərəfindən "Kumuklar haqqında bir neçə söz" əlavə olunmuşdur. Yenə eyni məcmuədə M.B.Махиров tərəfindən tərtib olunan "Kumuk-rus lüğəti" ilə Afanasyev tərəfindən hazırlanan "Rus-kumuk lüğəti" bulunur. Bütün bu material beş-on səhifəli keçməz və elmi surətdə toplanılıb tərtib və təsnif olunmamışdır. Lakin kumuklar haqqında zamanımıza qədər başqa bir bey nəşr olunmadığıni bu da göstərir ki, N.F.Katanov "Urğaxay dilini tədqiq təcrübəsi" ("Опыт исследования урхакского языка") adındakı əsərində əlliyyə qədər türk şivəsinə aid bol-bol material və ədəbiyyat göstərərək, kumuk şivəsi haqqında yalnız yuxarıda adı çəkilən məcmuədəki əsərcikləri işarə etməklə kifayətlənir və bu materialları lisanə və ədəbi tədqiqat üçün kafi hesab etmədiyindən müqayisə cədvəllərinə və misalları arasına kumuk şəkilləri, sözləri daxil etməyib. (7,s.13).

XX əsrin əvvəllərində kumuk ədəbiyyatı öz tarixi inkişaf yolunda yeni dövrə qədəm qoydu. İnsanın daxili yaşam tərzini təsvir etmədə, xalqın arasında savadlılığı yaymaqda Nuhay və Zeyneləbid Batırmirzəyevlər, Əbusüfyan Akayev, Cüngütəyli Abdulhalim, Abdullüseyn İbrahimov, Manay Əlibakov və başqaları çox çalışmışlar. Bu dövrdə kumuk dilində çində Şorq klassiklərinin də olduğu ("Leyli və Məcnun", "Tahir və Zöhrə", "Yusif və Züleyxa", "Sindibad", "Bozigit" və s.) bir çox kitablar çap olunur.

1917-ci il Oktyabr çevrilişi kumuk türklərinin mədəni inkişafına xüsusi təsir etdi. Bu dəyişiklik mədəni həyata və ədəbiyyata bir tərəfdən inkişaf və tərəqqi gətirərkən, digər tərəfdən bir çox itkiləri, ideoloji ziddiyyətləri yol açaraq sayız zərərələr də vermişdir. Əvvəllər dini, bəylik, dövlətçilik, qədim adətli təriflədikləri halda, yeni həyat tərzinə yaraşır

deyə, çox dəyərli əsərlər rədd edilmiş, pislənmiş, ən görkəmli alimlər, yazıçılar, ziyalılar həbs edilmiş, sürgün edilib Sibirə göndərilmiş və ya öldürülmüşdür (Əbusüleybi Akayev, Temirbolat Biybalatov, Bahavutdin Astemirov, Calalutdin Korkmazov və başqaları). Ərəb yazısı əvvəlcə latın qrafikasına dəyişdirilmiş və Dağıstan xalqları, xüsusən də gənc nəsil qədim kitabları, əl yazmalarını oxuya bilməz hala gəlmiş, yəni qədim yazılı mədəniyyətimizdən məhrum qalmışdılar.

Bir müddət sonra latın qrafikası kiril qrafikası ilə əvəz olunmuş və beləcə də türk xalqı yenidən "oxumaq və yazmaq bilməz" hala düşmüşdür. Bu qədər çətinliklərə baxmayaraq kumuk ədəbiyyatı öz inkişafından qalmamış hətta tanınmış yazıçılar Temirbolat Əbolyatov, Bahavutdin Astemirov, Alimpaşa Salavatov, Anvar Hacıyev, Abdulvahab Süleymanov, Atkay, Məhəmməd Atabayev, Bedrutdin və başqaları bütün Dağıstan ədəbiyyatına böyük təsir göstərmişdir. (3.s.196).

Çar Rusiyası və Sovet hakimiyyəti daxilində ikiye ayrılan Qaraçay-Malkar (balkar) türkləri günümüzdə Rusiya Federasiyasında Qaraçay-Çərkez Muxtar Respublikasında və Kabarda-Balkar Muxtar Respublikasında yaşamaqdadırlar. Qaraçay-Çərkez Muxtar Respublikasının əhalisinin 36%-ni təşkil edən qaraçay türklərinin sayı 1989-cu ilin əhalini siyahıyaalmasına görə, 156.140 nəfərdir. Fəqət günümüzdə qaraçay türklərinin sayının 200.000-dən artıq olduğu hesab edilir. 14.100 kvadrat km bir ərazini əhatə edən Qaraçay-Çərkez Muxtar Vilayətinin paytaxtı Çerkesk şəhəridir. Digər əsas şəhərləri Karaçayevsk, Zelençuk, Üçkökən, Cögetey, Preqradnaya, Adige-Habl və Habaz şəhərləridir.

Kabarda-Balkar Muxtar Vilayətinin əhalisinin 9%-ni təşkil edən malkar (balkar) türklərinin sayı isə 1989-cu il əhalini siyahıyaalmasına görə, 88.771 nəfərdir. Lakin hazırda malkar (balkar) türklərinin sayı 100.000-dən artıq olduğu hesab edilir. 12.470 kvadrat km bir sahəni əhatə edən Kabarda-Balkar Muxtar Respublikasının paytaxtı Nalçik şəhəridir. Digər önəmli şəhərləri Proxladny, Sovetskoe, Nart-Kala, Mayskiy, Terek, Baksan, Tirmavuz və Çegem şəhərləridir.

Qaraçay-malkar (balkar) türkləri Qafqazdan kənarda da yaşamaqdadırlar. 1943-1944-cü illərdə sürgünə göndərilənləri Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanda təxminən 20.000 nəfərə qədər əhaliyə sahibdirlər. 1886-cı və 1905-cü illərdə Osmanlı Türkiyəsinə köç edən qaraçay-malkar (balkar) türklərinin Türkiyədəki təxmini sayı 20.000 nəfərdir. Bundan başqa, Amerika Birləşmiş Ştatlarında 5.000, Suriyada Şam və onun ətrafında 1.500 qaraçay-malkar (balkar) türkü yaşayır.

Statistikada "qaraçay", "balkar" kimi qeyd edilən xalqların yaşadığı bölgə bir-birinə bitişikdir. Dilçiliyə, tarixə dair bütün ədəbiyyatlarda bu xalqların bir köklü olduğu və yazılı ədəbiyyatlarının qaraçay, baxsan-çeqem və

malkar ağzı (şivəsi) əsasında formalaşdığı göstərilir. Yüz illər boyu ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə edən qaraçay-malkarlara da 1929-cu ildə latın qrafikalı əlifbaya keçdilər. Lakin bu uzun sürmədi. 1938-ci ildə onlar üçün də əlifba hazırlandı. Kiril qrafikalı bu əlifbada 38 hərflər var. Türk dillərinin hamısında olduğu kimi, onların dili də səssizlərlə (samitlərlə) zəngindir (İsayev M., 1970). Bütün bunlara baxmayaraq, tarix, ədəbiyyat, folklorlar ayrı-ayrılıqda öyrənilir və təbliğ olunurdu. Sovet strateqləri bu ayrılıqları getdikcə dərinləşdirmək üçün malkarlara Nalçikdə, qaraçaylara Çerkeskdə elmi-mədəni mərkəzlər yaratmışlar.

Qaraçay-malkarlər haqqında İslam ensiklopediyasındakı məqaləsində azərbaycanlı alim Mirzə Bala yazır: "Dil, örf, adət, dini, ictimai təşkilat, folklor, ədəbiyyat və tarix etibarilə bir bütöv təşkil etdikləri halda, təqribən XV əsrdən sonra, qaraçay və balkar (b-m dəyişməsi ilə malkar) və yaxud tavlı (dağlı) adları altında ayrı-ayrı iki cami olaraq, 1944 yılına qədər, şimali Kafkasiyada yaşamış qədim bir türk qəbiləsidir." (Mirzə Bala, 1967:217).

Qaraçay-malkar türkləri haqqında ilk tarixi məlumata 1404-cü ildə Qafqazda olan Baş keşiş Johannes de Galonifontibusun qeydlərində rast olunur. Galonifontibus qaraçay türklərindən "Qara Çərkez" şəklində bəhs edərkən "Qara Çərkezlərin özlərinə xas bir dilləri və yazıları olduğunu" ifadə edir. Başda Prof.Dr. Soslanbek Bayçora olmaqla bəzi qaraçay-malkarlı türköloqlar Galonifontibusun "Kara Çərkezlərin öz yazıları vardır" fikrindən qaraçay-malkar türklərindən XV əsrə qədər əski türk (runik) yazısını bildikləri və istifadə etdikləri nəticəsinə gəlmişdir. Qaraçay-malkar türklərinin yaşadığı sahələrdə-Humara, Arhız, Sutul, Ahmat-Kaya, İnal, Gınakçı, Temirtüz, Sartütüz, Tokmak-Kaya, İshavat, Ullu-Dorbulna, Kalej, Teşiklee, Bitikle, Ak-Kaya bölgələri ilə yəne də Qafqazda Koban və Terek çayları arasında geniş bir ərazidə qədim Türk (runik) yazılı bir çox abidələr tapılmışdır. Prof.Dr.S.Bayçora bu yazılardan 74-nü oxumuş və bunların Bulqar türklərinə aid olduğunu müəyyən etmişdi. Prof.Dr.S.Bayçoranın fikrinə görə, Qafqazda tapılan bu qədim türk (runik) yazıları təsdiq edir ki, qaraçaylılar XV əsrə qədər qədim türk (runik) yazısını bilir və istifadə edirdilər. Fəqət bu yazıların dil xüsusiyyəti layiqincə araşdırılmamış və bunların hansı illərə aid olduğu daqiq olaraq öyrənilməmişdir. Eləcə də bu günkü və ya bu günküə yaxın olan qaraçay-malkar türkcəsi ilə yazılmış (XV əsrdən qalma) qədim türk (runik) yazılı bir daş və ya bir abidə də hələ ki ortaya çıxmamışdır. Bu səbəbdən də qaraçay-malkarlı türköloqların irəli sürdükləri bu düşüncələrə qarşı, Qafqazda, xüsusilə də qaraçay-malkar türklərinin yaşadığı ərazilərdə tapılan qədim türk yazılarını XV əsrə qədər qaraçay-malkarların əski türk (runik) yazısını istifadə etdikləri barədə əlavə dəlillər araşdırılmalıdır.

Əldə olan sənədlərdən qaraçay-malkar türklərinin ilk olaraq ərəb əlifbasının hərfliyinə əsaslanan bir yazı istifadə etdikləri məlumdur. XVIII əsrdə İslam dinini qəbul edən qaraçay-malkar türkləri eyni zamanda ərəb əlifbası ilə də tanış olmuş və bir sıra məqsədlərlə ərəb əlifbasından istifadə etməyə başlamışlar. Üzərində bir sıra qərarların yazılmış olduğu 1715-ci il tarixli "Holam" yazısı qaraçay-malkar türkcəsinə aid ərəb əlifbası ilə yazılmış ən qədim yazılardan biridir. Bununla yanaşı ərəb hərfliyi əsasında yazının istifadəsi məhdud sərhədlər daxilində olmuş və çox yayılmamışdır. Buna görə də qaraçay-malkar türklərində yazılı ədəbiyyat sonrakı dövrlərdə yaranmağa və yayılmaya başlamışdır. Qaraçaylı Kiçik Əfəndi ilə Yusuf Haçir Əfəndi və malkarlı Muhammed ül-Varakinin ərəb yazısı və qaraçay-malkar türkcəsi ilə yazmış olduqları dini mənzumələr ilk ədəbi əsərlərdən hesab edilir. Fəqət əsər sahibləri bu mənzumələrinə özləri nəşr etmə imkanını əldə edə bilməmişlər. Bu mənzumələrin bir hissəsi illər sonra Dr. Yılmaz Nevruz tərəfindən nəşr edilmişdir. Yəni Qaraçayda və Nalçıkdə ilk və orta mədrəsə təhsili aldıqdan sonra Dağıstanda yüksək təhsil alan Kart-cüt kəndi mədrəsəsi müəllimi Eldavur oğlu Geriy Silpaqar Əfəndinin (1857-1906) fiqh, kəlam və hədislərdən ibarət olan ondan artıq əsər yazdığı məlumdur. Fəqət təəssüflər olsun ki, bu əsərləri nəşr etmədikləri imkanına malik olmamış, ailəsi ilə birlikdə Osmanlı Türkiyəsinə köçərək yanıda gətirdiyi əsərlərini bütünlüklə itirmişdir.

Uzun illər qaraçay-malkar ədəbiyyatı tarixini araşdıranlar onun XVIII əsrdən başladığını iddia edirlər. Son zamanlar mənbələrə əsaslanaraq Mikail Şamsi Baştu (835-900), Tram xan (X-XII yüzillər), Zurum Biyçe (13...-1396), Qoşayax Biyçe (XV-XVI yüzillər), Qaltur Semenov (XVIII yüzil) kimi yaradıcı şəxsiyyətlər haqqında məlumat verməklə qaraçay-malkar yazılı ədəbiyyatının tarixinin 9-cu yüzillikdən başladığını bildirirlər. Gənc tədqiqatçıların bəziləri isə ədəbiyyat tarixlərini Orxon-Yenisey abidələri ilə bədləyirlər ki, bu da təbiiird. Xalq özünü tanıdıqca, tarixini öyrəndikcə milli şüuru artır, tarixinə də, ədəbiyyatına da, mədəniyyətinə də sahib çıxır.

Rusiya işğalçılarının yeritdiyi ayrı-seçkilik siyasəti gücünü itirdikcə qaraçay-malkar arasında qədim qırpaq ədəbiyyatının, ümumtürk mədəniyyətinin öyrənilməsinə və təbliğinə də maraq artır. XX yüzildə yaratdıqları ədəbi nümunələri yeni gözələ saf-çürük edir, Sovet dövründə qadağan olunan və dövrüydən çıxarılan ədəbi nümunələr yenidən dəyərləndirilir, çap edilərək gənc nəslin ixtiyarına verilir.

Diqqətə layiqdir ki, Qaraçay-malkarlar günümüzədək zəngin folklorlarını qoruyub saxlaya bilmis və onları toplayaraq çap etdirmişlər. Bunlar nartlar, tanrılar haqqında nəğmələr, uşaq folkloru nümunələrindən ibarətdir ki, onları öyrənmək ümumtürk folkloruna, mədəniyyətinə, dünyagörüşünə yiyələnmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu zəngin xəzinə vaxtında öyrənilməsə, dünya mədəniyyəti bir parçasını itirmiş olar (13, s.229).

Qaraçay yazılı ədəbiyyatının quruluş dövrü Qasbot Qoçqarov, Appa Canibek və İsmail Semen (Semenlani) kimi xalq şairlərinin son təmsilçiləri ilə dövrün Çar Rusiyası məktəblərində, İstanbul və Dağıstan mədrəsələrində təhsil alaraq yurdlarına geri dönan qaraçaylı gənc müəllimlərlə başlamışdır. Quruluş dövrünün şairləri başda İssa Qarakötov (Qarakötlanı) və Azret Örtənov (Örtənlani) omqlağa Davut Bayqulov (Bayqulları), Abdulkarim Batça, Hasan Bostanov və başqaları yeni gələn bolşevik və sonradan Sovetlərin yaxşılığı və rahatlığını yoxsul xalqın inqilabı necə sevinclə qarşıladığını anladan çoxşülu şairlər və əsərlər yazmışlar. Bu ədəbi əsərlərə əvvəlki həyat ilə Sovet dövrünün qarşılaşdırılması ön plandadır. Sovet dövründən əvvəl qaraçay türklərində sosial təbəqələr arasında qarşıdurmalar araladılmaqla, çevriliş sayısında yoxsul xalqın zəngin bəylərin zülmündən qurtulduqları vurğulanmaqla, adət ənənələrin nöqsanları və ziyarını ifadə edərək bəzi milli dəyərlər təhçir olunmaqla, dini mədəniyyət və sənəti geridə qoyması, millətin inkişafının qarşısında bir əngəl olaraq durduğu təbliğ olunmaqla idi.

İsmail Akbayın genişləndirək təkrar nəşr etdirdiyi "Ana Tili" ("Ana Dili" 1924) və "Tılmaç" ("Dilmanc-Rusca-Qaraçayca" 1926), Ashat Bicinin "Bilim" (1926), Azret Örtənovun "Cannı Cırta" ("Yeni məhnlər" - 1927) və "Erkinlikni Ciltlini" ("Hürriyyətin Qıçılcları" - 1929), Umar Aliyin "Birlikdə Tirlik" ("Birlikdə Dirlik" - 1929), Umar Bayramqulovun "Qaraçay Tilni Grammatikası" ("Qaraçay Dilinin Qrammatikası" - 1930) və Hasan Appanın "Kara Kübür" ("Qara Sandıq" - 1935) və sair adı qaraçay-malkar türkcəsi ilə və latın əlifbasında nəşr edilən əsərlər qaraçay-malkar türkcəsi yazı dilinin təşəkkülündə və yazılı ədəbiyyatın inkişafında böyük rol oynadı.

1917-ci ildə Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən etibarən 1930-cu illərin sonuna qədər davam edən qaraçay ədəbiyyatının əsas və ana mövzusu sovet rejimini xalqa başa salmaq və təbliğ etmək olmuşdur. Digər tərəfdən Qasbot Qoçqarov və Appa Canibek kimi məşhur xalq şairləri də yeni qurulan sovet sistemini ürəkdən dəstəkləmişlər. Bu dövrdə Hasan Appa, Azret Örtən, İssa Qarakötov, Ashat Bici, Abidat Botaç, Hasan Bostan, Davut Bayqulov və Abdulkərim Botçanın birlikdə hazırladıqları "Almanax-Qaraçay Soyvet Hudojestvo Literaturnı Ülgüləri" (Almanax-Qaraçay Sovet Sənəti və Ədəbiyyatından Örnəklər-Mikoyan-Şahar 1936), qaraçaylı şairlərin müstəzak hazırladıqları "Nazmula" (Şeyrlər Mikoyan Şahar-1937), "Cırta bla İynarlar" (Məhnlər və Manilər-Mikoyan Şahar-1938), "Cırta bla Nazmula" (Məhnlər və Şeyrlər-Mikoyan Şahar-1938), "Stihi i Pəsni" (Şeyrlər və Məhnlər-1940) adlı kitablar nəşr edilmişdir.

1930-1940-cı illərdə şeyrlərin mövzusu sovet dövrü ilə bağlı olmuş, Qızıl Bayraq, Yeni sovet həyatı, Leninə və Kommunist Partiyasına

tərif, millətlərin qardaşlığı və dostluğu və s. həsr edilmişdir. Kazim Meçi də bu dövrdə şeir yazmağa davam etmiş, Kommünist Partiyasını, Qızıl Ordunu və Kolkhoz həyatını tərifləyən şeirlər yazmışdır. "Meni Sözlüm" adlı şeir kitabı bu dövrdə nəşr edilmişdir.

1930-cu illərin ortalarında səslərini duyurmuş çalışan Kaysın Quliyev və Kerim Otar adlı gənc şairlər yazılı malkar ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirirlər. Bu iki şair ilk şeir yazmağa başladıkları illərdən etibarən Sovet ifadələrindən əllərindən gəldikcə uzaq olmağa çalışmış, irəliləyən illərdə dolay ifadələrlə şəxsi duyğu və həyəcanlarını anladan lirik şeirlər yazaraq və ayrıca yurd, millət və təbiət sevgisi kimi mövzuları ön planda tutaraq Sovet üslubundan bir qədər uzaqlaşmağı bacarırlar. Təəssüflər olsun ki, Kaysın üslubundan bir qədər uzaqlaşmağı bacarmırlar. Təəssüflər olsun ki, Kaysın Quliyev və Kerim Otar və bu dövrün digər yeni ədəbiyyatçıların şeirdə və nəsrdə formalaşmış əsərlər yazmağa başladığı vaxtda, 8 mart 1944-cü il tarixində Malkar türkləri bütünlüklə Orta Asyanın müxtəlif bölgələrinə sürgün edildilər. Malkar türklərinin sürgün həyatındakı dönmə malkar ədəbiyyatının ölü dönmədir.

Günümüzdə RF-ya daxil olan bütün federativ respublikalarda olduğu kimi Kabarda-Balkar Muxtar Respublikası da iqtisadi sıxıntılar içindədir. Bu səbəbdən də malkar türklərinin kitab, jurnal, qəzet kimi yayınlarının sayı olduqca azalmış. kitabxanalarda milli dildə ədəbiyyatın kütləsi digər dillərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə azdır. Bu iqtisadi sıxıntılar siyasəti təzyiqlə qurtarmış yeni bir siyasi mühitdə bir aydınlanma və dünyəyə açılma dövrünə gətirmiş malkar milli maarifinin və ədəbiyyatındakı inkişafın qarşısını alır (4.s.228).

Xalqın mədəni və elmi irsinin toplanması, mühafizəsi və xidmətə verilməsi ənənələri çox qədim zamanlardan formalaşmış, inkişaf etmişdir. Türk xalqlarının kitabçılıq işi və kitabxana mədəniyyətinin tarixini öyrənməklə zəngin mədəni irsimizin ümumi mənzərəsini yaradır, mədəni insan cəmiyyətinin inkişafında iştirakını və rolunu qiymətləndirmiş olur. Bu baxımdan mürəkkəb tarixi yol keçmiş bir sıra türk xalqlarının-Uyğurların, Kaşqarlıların, Volqa tatarlarının, Krım tatarlarının bu istiqamətdə tədqiqatları diqqəti cəlb edir.

1783-cü ilə qədər dövlətçiliyi olmuş, 1921-1944-cü illər arasında RSFSR daxilində milli ərazi muxtariyyətinə malik Krım tatarlarının məşəqqətli tarixi olmuş və tarixin bütün mərhələlərində mədəni xalqın yarada biləcək bütün dövlət atributlarına malik olmuş, kitab və kitabxana quruculuğunda da böyük nailiyyətlər əldə etmişlər (8.s.184).

Krım tatarlarının yazılı ədəbiyyatı meydana gəlməyə qədər ideallarını, milli xarakter, adət-ənənələrini, mədəniyyətlərini, sosial-siyasi və iqtisadi vəziyyətlərini, arzu və ümidlərini, dünyagörüşlərini çox qədim zamanlardan bəri yırlar (cirlər) manilər, atalar sözləri, tapmacalar, lətifələr, əfsanə və

dastanlarla nəsilən-nəslə keçən şifahi ədəbiyyatları ilə günümüzə qədər qorunmuşlar.

Həmdü Giray bəyin Krım tarixi ilə əlaqədar araşdırmasında və "Krım Şeirləri" adlı əsərində yer alan məqaləsində ortaya qoyduğu və daha sonra Türk Ensiklopediyasının "Krım ədəbiyyatı" maddəsi ilə qəbul edilən təsniflədirməyə görə, Krım Tatar ədəbiyyatını altı dövrə ayırmaq mümkündür:

1. Xanlıq dövrü
2. Rus istilası dövrü
3. "Tərcüman" dövrü
4. 1905-1917-ci illər dövrü
5. 1917-1944-cü illər dövrü
6. 1944-cü ildən günümüzə qədər olan dönmə (2.s.22).

Tədqiqatçı A.Seyidovmanov qeyd edir ki, Baxçasarayda Zəncirli Mədrəsədə və Xan sarayının kitabxanasında minlərlə əlyazma toplanmış və Krım Tatar dilində tarixi məlum olan ən qədim əlyazma kitabı 1180-ci ilə aid edilir. Heç şübhə yoxdur ki, bu dövrdə Baxçasarayda başqa mədəni mərkəzlər olan Ağməscid (Simfropol), Kezlev (Evpatoriya), Karasubazar (Belaqorsk), Solxat (Stary Krım), Kefe (Feodosiya) kimi şəhərlərdə də kitab məhsulu dövriyyəyə edir, kitabxanalar yaradılırdı (8.s.184).

XV əsrdən etibarən Krımda Məngli Gəray və Hüseyn Kəfəvi (XV əsr), Bora Gazi Gəray (Qəzai) və Rəmmayıl Xoca (XVI əsr), Aşiq Umur, Məstafa Cevhəri, Leyla Bıkeç, Aşiq Arif, Cən Muhəmməd və Edip Əfəndi (XVII əsr) kimi görkəmli şairlər yetişir. Fəqət Krım Xanlıqı dövründə burada yetişən şairlərin əsərləri Potemkinin Karasuda qətlim törətdiyi illərdə qəsb olunmuş və nəhayət Xan Sarayın rus ordusu tərəfindən qarət etdiyi zaman oradakı mükməllə kitabxana da dağıldı. Bu səbəbdən dövrün şair və yazıçıların, müfəkkirlərinin əsərlərinin böyük hissəsi bu gün əlimizdə deyildir. Bu gün ikinci Krım xanı Məngli Gərayın şeirlərindən sadəcə bir neçə misra məlumdur. Tarixçi Seyyid Məhəmməd Rza "Əssəb us-Səyyar" adlı əsərində Məngli Gəraya aid misraları nəql edərkən Xanın elm və ədəbiyyatla çox maraqlandığını və hər zaman şeirlə məşğul olduğunu bildirir.

Məngli Gəray uzun müddət dövrün elm və irfan mərkəzi olan qədim Krım şəhərində yaşamışdır. Bundan başqa, yaxşı mədrəsə təhsili almış da məlumdur. Daha sonra Gədik Əhməd Paşa tərəfindən İstanbula gələn Məngli Gəray Krıma döndükdən sonra burada Osmanlı sarayının bənzərini tikdirəcək qədər Osmanlılardan təsirlənmişdir. Bu qədər çox Osmanlı təsirinə düşən xanın Osmanlı şairlərindən də təsirlənməsi normaldır. Krım 1475-ci ildə Gədik Əhməd Paşanın Kefeni alməsi ilə irəliləyən İstanbul-Baxçasaray

münasibətləri Osmanlı Türkçəsi və ədəbiyyatının Kırım Türkçəsi və ədəbiyyatı üzərində təsirini daha da artmasına səbəb oldu.

“Əsəb us-Sayyara” və “Gülbün-i Hənan”ın müəllifləri Məngli Gəray xanın oğlu Səadət Gəray xanın çox mütaliə edən alim kimi bir şəxsiyyət olduğunu, kitabxanasında çox sayda dəyərli kitabların olduğunu, hətta Əlişir Nəvainin “Xəmsə”sinin də bu kitablar arasında yer aldığını, eləcə də şeir yazdığını da bildirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A.A. Kitabxana və cəmiyyət. Bakı: BDU, 2012. 360 s.
2. Doç. Dr. Yusif Öz. Tarih boyunca Farsça-Türkçe sözlüklər / Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010. 360 s.
3. Kazımi P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti, Bakı: “ABC” nəşriyyatı, 2012, 316 s.
4. Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-cəmiyyə. Bakı: Şərq-Qərb 1993, 336 s.
5. Бадр ад-дин Ибрахим. Фарханг-и Зафангуя ва Джаханпуя. Москва: Наука. 1974. 200 ы.
6. Doç. Dr. Sadi Çögenli. Esgı harflerle basılmış Türkçe sözlüklər katalogu. Erzurum: Atatürk Üniversitesi fen-edebiyat fakültesi yayını, 1990. 118 s.
7. Başlanğıcdan günümüze kadar Türkiye dışındaki türk edebiyatları antolojisi: Romanya və Gagavuz Türk Edebiyyatı (Nesir- nazım). 12-ci cild.-Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999, 447 səh.
8. Başlanğıcdan günümüze kadar Türkiye dışındaki türk edebiyatları antolojisi: Kırım Türk-Tatar Edebiyyatı (Nesir- nazım). 13-ci cild.-Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999, 600 səh.
9. Başlanğıcdan günümüze kadar Türkiye dışındaki edebiyatlar antolojisi: Kumuk Edebiyyatı (Nesir-nazım). 20-ci cild.-Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002, 453 səh.
10. Başlanğıcdan günümüze kadar Türkiye dışındaki türk edebiyatları antolojisi: Karaçay-Malkar Edebiyyatı (Nesir- nazım). 22-ci cild.-Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002, 432 səh.
11. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Aspiqraf, 2009, 184 səh.
12. Çobanzadə Bəkir. Kırım-Tatar ədəbiyyatında qurultayçılıq və millətçilik. Bakı, Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutu Nəşriyyatı, 1929, 33 səh.
13. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri 5-ci cild. Bakı. Şərq-Qərb, 2007, 261 səh.

14. Rəcəvov Əbülfəz. Uyğurlar. Bakı: Azərnaşr, 1996, 84 səh.
15. Садвакасов Г.С. Материалы к строю уйгурского языка. Алматы: Гига Трейд, 2009, 407 стр.
16. Садвакасов Г.С. Материалы по уйгуроведению. Алматы: Гига Трейд, 2009, 539 стр.
17. Sədi Sadiyev Balkan türklərinin ədəbiyyatı avtoferat 28s.
18. Şamil Əli. Uyğur, Qaqauz, Qızıyaz Türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı: Nurlan, 2011, 411 səh.
19. Yoloğlu Güllü. Qaqauzlar. Bakı: Azərnaşr, 1996, 48 səh.
20. <http://bilinmeyenturkarihi.com>.
21. <http://rizeninsesi.com>

Книжная и библиотечная культура туркских народов проживающих в России и в Кавказе (Гагаузы, Уйгуры, Балкары, Крымские татары, Караचйцы)

П. Казими

Резюме

Статья посвящено книжной и библиотечной культуре туркских народов проживающих в России и в Кавказе. Туркоязычные народы проживающие в разных регионах Российской Федерации сохранили национальное идентичност. Культура, религия и язык определяют развитие книжной библиотечной культуры народов России.

Ключевые слова: книжная культура туркских народов, библиотечная культура, Гагаузы, Уйгуры, Балкары, Карачйцы.

Book and Library Culture Turks peoples living in Russia and Kafkaze (Gagauz, Uighurs, Balkaria, Crimean Tatars, Karachytsy)

P. Kazemi
Summary

Article posvyasheno book and library culture Turks peoples living in Russia and Kafkaze. Turkish-speaking peoples living in different regions of the Federation Rasiyskoy preserve our national identity. Culture, religion and language development opredelyat book library culture peoples race.

Key words: culture of Turkic peoples books, library culture, Qaqauzlar, Uighurs, Balkar, Karachay.